

В. Г. Кушнір

УКРАЇНЦІ ОДЕСИ: ДО АНАЛІЗУ ЕТНОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ О. І. МАРКЕВИЧА

Серед учасників XII Археологічного з'їзду 1902 року в Харкові був професор Новоросійського університету Олексій Іванович Маркевич. Він брав участь у роботі етнографічної секції під головуванням відомого вже на той час етнографа М. Сумцова, але почесним головою секції обрали саме одеського професора, чим підтвердили його авторитет як етнографа, хоча в історіографії він більш відомий як історик та археограф¹. У своїй вступній промові на відкритті засідання секції О. І. Маркевич не тільки окреслив досягнення, зокрема, етнографів і фольклористів Харкова й Одеси, але й наголосив на важливості розвитку регіональних етнографічних досліджень², чим він й займався протягом тривалого періоду.

Етнографічна спадщина Маркевича порівняно невелика, але достатньо вагома, особливо на рівні регіональних досліджень. Як етногра-

фа — регіоналіста О. І. Маркевича знали за межами Одеси і Новоросійського краю. В кінці XIX на початку XX ст. його роботи вивчали, рецензували³. Так І. Я. Франко, оцінюючи роботу Маркевича "Очерк сказок, обрашающихся среди одесского простонародия", відмітив фаховий підхід автора до систематизації 50 казок, записаних від одеських учнів, наголосив, водночас, що хоча казки й записані російською мовою, але мають домішки українських зворотів, та й тематично подібні більш до українських, ніж до московських⁴. Крім сучасників, етнографічну спадщину О. І. Маркевича тривалий час не досліджували, хоча й згадували професора як дослідника-народознавця⁵. На основі матеріалів з архіву вченого, низки авторських публікацій розглянемо його діяльність як дослідника українського фольклору.

Народознавчі дослідження О. І. Маркевича припадають на другу половину XIX ст., коли етнографічні студіювання в Новоросійському краї помітно активізувались. Значною мірою цьому сприяло стрімке зростання інтересу до багатоетнічного півдня України, де розмаїття культур насамперед привертало увагу науковців і громадськості, що сприяло швидкому накопиченню емпіричного матеріалу для вирішення широкого спектру історико-етнографічних проблем. Невеликі за обсягом фрагментарні, без узагальнень відомості про населення південного краю імперії з'являються на сторінках періодичних видань, зокрема, в "Одеському віснику", "Одесских новостях". Часописи стали для О. І. Маркевича одним із джерел етнографічної інформації (в особистих архівах зберігаються вирізки з газет, що використовувались при написанні народознавчих розвідок), з яких він друкував свої етнографічні статті.

В кінці XIX — на початку XX ст. О. І. Маркевич, як дослідник народної культури українців, став найпомітнішою постаттю не тільки в Новоросійському університеті, а й за межами Одеського регіону. Його здобутки в галузі етнографії — результат багатолітньої пошукової і аналітичної роботи. Він вводив до наукового обігу навіть невелику за обсягом інформацію (як то "Старинная свадебная запись"⁶), розуміючи її важливість як джерела. Джерельній базі дослідник приділяв особливу увагу. Етнографічну інформацію отримував із різноманітних джерел, навіть тих, які, на перший погляд, не мають відношення до етнографії. За приклад можна навести опублікований текст епітафії з села Гурбинці Полтавської губернії Прилуцького повіту, як джерела до вивчення історії роду, взаємин соціальних верств населення, як ілюстрації щодо процесу втрати українцями етнічної ідентичності⁷.

В тій чи іншій формі О. І. Маркевича цікавила не тільки народна культура українців, (за існуючою на той час традицією називає мало-

росами), але й питання заселення південних регіонів, причини переселення українців у степову зону. Він стверджує, що процес колонізації набув широкого розмаху тільки після приєднання Причорномор'я до Російської імперії, оскільки Польща, на його думку, була неспроможною захистити інтереси українців, або хоча б "...помочь южной Руси организовать собственную защиту против татар"⁸.

Незважаючи на твердження, що "малороси", "южнорусский народ" і росіяни були раніше одним народом, ("Великая и Малая Русь были одним народом"⁹), О. І. Маркевич фактично визнає культуру українців як культуру окремого народу і доводить це на прикладі народної поезії Одеси. Варто зауважити, що О. І. Маркевича цікавив не лише український фольклор, але й російський, та його доробок тут незрівнянно менший¹⁰.

Фольклор дослідник розглядав чи не як єдине джерело вивчення особливостей і умов формування регіональної ментальності населення як на регіональному рівні (південь чи окремі його регіони), так і на локальному, наприклад, міста Одеси. Ґрунтовність підходу до вивчення проблем народного фольклору простежується в методологічних підходах дослідника. Першочерговим завданням для себе він вважав необхідність формування джерельної бази й приділяв цій справі особливу увагу. Збір фольклорного матеріалу — народних пісень, анекдотів, загадок, казок був тривалим, але плідним¹¹. О. І. Маркевич застосовував можливі для нього на той час форми й методи збору фольклорних матеріалів й користувався принаймні чотирма групами джерел інформації: відомостями від безпосереднього спілкування з респондентами, листування із кореспондентами, матеріалами із регіональних газет, публікаціями результатів експедиційних етнографічних досліджень, монографій, статей, надрукованих у визнаних на той час виданнях. Він занотовував імена та прізвища, професію і навіть соціальний стан носіїв інформації, оскільки вважав це важливим для розуміння процесу формування своєрідності місцевого фольклору. Аналізуючи одеський фольклор, О. І. Маркевич оперував вже існуючими на той час записами інших дослідників — факт, що засвідчує наявність інтересу одеської інтелігенції до народного фольклору, передусім українського, найбільш розповсюдженого на той час у місті. Зокрема, посилання на записані в Одесі на початку 1888 року А. С. Геккер і М. С. Гукovskyою низки українських народних пісень: "Сидить голуб на березі, голубка на вишні", "Та внадивсь журавель", "Ой спать мені не хочеться", "Діду мій, світе мій", "У сусіда хата біла", "Хилилися густі лози", "Підмовляла дівчина", "Чоловік сіє жито", "Ой у полі могила", "Дід рудий, баба руда", "Ой ти, дівчино, горда та пишна", "Ворскла річка невеличка", "Дівчино кохана здорова

була", "Ой вже чумаки дочумакувались", "Болить моя головонька", "Повій вітре в ту країну", "Ой в долині вітер віє", "Ой на горі ячмінь", "Лугом іду, коня веду".

Крім власних спостережень, записів, дослідник користувався послугами знайомих і незнайомих людей як в Одесі, так і далеко за її межами. Матеріали надходили як від окремих осіб, так і від колективів. В архіві О. І. Маркевича зберігаються листи з текстами народних пісень, надісланих на його адресу 1874 року із Санкт-Петербурга. Під однією з чумацьких пісень (передана в 1869 році) значиться підпис: "сочинение домовладельца Тимофея Ивановича Василенка"¹².

О. І. Маркевич розумів, що збагнути регіональну специфіку фольклору можливо лише через його порівняння з фольклором інших етнографічних областей, тому підтримував зв'язки з кореспондентами із західних, центральних, східних губерній України. Народні пісні, казки, притчі, загадки надсилались О. І. Маркевичу з Полтавщини, Катеринославщини, із хутора Лебедин Переяславського повіту інших регіонів і населених пунктів України. Чимало кореспондентів мали українські прізвища, серед них: Головка, Клименко, Гончаренко інші.

Чи користувалися кореспонденти методичними вказівками й рекомендаціями на зразок етнографічних програм і чи ставив О. І. Маркевич перед ними такі завдання ми не знаємо, однак у його архіві зберігається "Программа для собирания этнографических сведений"¹³. Вона досить детальна й охоплює широкий спектр питань господарства, матеріальної та духовної культури, побуту. Зокрема, передбачає дослідження антропологічних та психологічних особливостей населення. За цією програмою дослідники мали вивчати основні й допоміжні види господарської діяльності, фіксувати інформацію про повір'я й вірування, пов'язані з господарством, торгівлею. Особлива увага надається дослідженню народних знань, методів народного лікування. У вивченні побуту передбачено з'ясування звичаїв розпланування поселень, осель, інтер'єру житла. Окремі розділи програми присвячені студіюванню традиційного одягу, національній кухні, засобів пересування, фольклору, однак мало уваги приділено родинній обрядовості.

Не залишалися поза увагою О. І. Маркевича й матеріали етнографічних експедицій, зокрема праці П. Чубинського, хоча вони й не мали безпосереднього відношення до Одеси чи Одеського регіону.

Фольклор для О. І. Маркевича — важлива складова духовної культури, де відображені характер господарства і побуту, ментальність, морально-етичні принципи людини і суспільства. У фольклорі віддзеркалюються зміни в суспільстві, в концентрованій лаконічній формі передаються настрої соціальних верств. Мабуть, тому

О. І. Маркевич досліджує не народні пісні про Одесу, а одеські народні пісні про Одесу. Олексій Іванович писав, що публікація статті "Одесса в народной поэзии" ¹⁴ "обратила на себя внимание одесских окраин, чему я как автор очень рад". Варто додати, що не тільки одеських окраїн. Учений отримує листи з піснями про Одесу з віддалених регіонів. Але зауважує, що йому потрібні пісні, складені в Одесі, а "не где угодно", тому що там "одесского колорита мало". Тобто, для О. І. Маркевича українська народна пісня, що складена в Одесі, є виразником ментальності українця-одесита, в характері якого, на його думку, поєднуються традиційні риси селянина-землероба і специфічна атмосфера непересічного міста, яким була Одеса, але до яких він, зрештою, або пристосовується, або гине морально чи навіть фізично. Адаптація як процес тривалий, виявилась для багатьох переселенців складною й болючою, а то й трагічною, однак відбувалась вона в місті вільного життя, із перспективою достатку, за умов реалізації власних можливостей. На цьому тлі й розвивався одеський фольклор з властивим лише йому колоритом.

Через народну поезію власне Одеси О. І. Маркевич намагався простежити еволюцію світогляду українського селянина, який перетворювався у міського мешканця, трансформацію народної традиційної культури. Тому, крім народної пісні, О. І. Маркевича цікавить й календарна обрядовість українців, якої в Одесі ще дотримувались. Дослідник відстежує в народній поезії етнографічні особливості українців. Питання звичаєвого права, родинної обрядовості і навіть антропології у фольклорі не залишалися поза його увагою. Він спостерігав виконання різноманітних обрядів ".видел на улицах одесских предместий пригание через огонь в ночь на Ивана Купала". Хоча звичаї, обряди українців не були предметом дослідження О. І. Маркевича, деякі з них він прокоментував. Завдяки його зауваженням і роздумам ми дізнаємось про існування чи зникнення, на момент написання автором статті, певних обрядів і звичаїв, зафіксованих у народних піснях. Так, коментуючи слова "Созови, созови, наш отамане, весь дівочий кол", відзначає, що в молодіжних об'єднаннях такого звичаю ще дотримуються. Дізнаємось й про існування такої форми молодіжного дозвілля як досвітки ("та не пускай їх на досвітки подовгу гулять").

Особливу увагу О. І. Маркевич приділяє дослідженню через фольклор специфіки Одеси як міста особливого. Йдеться про специфіку господарської діяльності мешканців міста й регіону (чумацтво, візникування, соледобування тощо), про долю селян, про соціальні верстви населення. В народних піснях Одеса представлена як місто, де можна сховатися від важкої селянської праці, розбагатіти, або збан-

кרותувати, стати розбійником, загинути. Атмосфера вільності й розкутості одеситів і Одеси лаконічно і емко, на думку О. І. Маркевича, сформульована в прислів'ї "В Одессе хлеб — белый, народ — смелый" .

Отже народну поезію Одеси кінця XIX ст. О. І. Маркевич показує в динаміці, як таку, що сформувалася на українській традиційній основі, але розвиваючись під впливом специфічних умов, притаманних Одесі XVIII-XIX століття, набула неповторної своєрідності й виразності.

Примітки:

1. Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997; Хмарський В. М. Олексій Маркевич як археограф (до постановки проблеми) // *Записки історичного факультету / ОДУ ім. І.І. Мечникова.* — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 234-240.
2. Труды XII Археологического съезда в Харькове. — М., 1905. — С. 290-292.
3. Див. Наприклад: Рецензия на статью Маркевича "Сказки, обращающиеся среди одесского простонародья" // *Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве.* — К., 1898. — № 10.
4. Реценз. И. Франка на Юбилейный сборник в часть Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями под редакцией И. А. Янчука. — М., 1900 // *ЗНТШ.* — 1901. — Т. 43. — С. 371.
5. Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997; Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. — Одеса, 2003.
6. А. С. М-ч. Старинная свадебная запись // *КС.* — 1897. — Т. 9. — С. 538.
7. Ал. Маркевич Образчик малорусских эпитафий XVIII в. // *КС.* — июнь. — 1883. — Т. VI. — С. 394.
8. Маркевич А. И. Южная Россия при Петре Великом // *Одесский вестник.* — 1891. — № 70.
9. Маркевич А. И. Там само.
10. Народные песни на русском языке // *Архив профессора А. И. Маркевича.* — ООДА. — Ф. 150. — Оп. 1. Спр. 13.
11. Одесские песни и стихотворения. Анекдоты // *Архив профессора А. И. Маркевича.* — ООДА. — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 11; *Песни об Одессе.* — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 12, інші.
12. Одесские песни и стихотворения // *Архив профессора А. И. Маркевича.* — ООДА. — Ф. 150. — Оп. 1. Спр. 11.
13. Этнографические материалы! // *Архив профессора А. И. Маркевича.* — ООДА. — Ф. 150. — Оп. 1. Спр. 72.
14. Маркевич А. И. Одесса в народной поэзии // *Одесские новости.* — 1894. — № 3047.